

نمایشگاه ادب و فرهنگ



دکتر یعقوب آژند
استاد دانشگاه تهران



انتشارات مولی

سرشناسه : آژند، یعقوب، ۱۳۳۸ -

عنوان و نام پدیدآور : نمایش در دوره قاجار/یعقوب آژند

مشخصات نشر : تهران، مولی، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری : جلد، ۷۱۰ ص

شابک : 978-600-339-048-5

وضعیت فهرست نویسی : فیا

موضوع : تمثیه -- ایران

موضوع : Ta'ziyah -- Iran

موضوع : تمثیه -- ایران -- تاریخ

موضوع : Ta'ziyah -- Iran -- History

موضوع : نمایش -- ایران

موضوع : Theater-- Iran

موضوع : نمایش -- ایران -- تاریخ

موضوع : Theater-- Iran-- History

رده بندی کنگره : ۱۳۹۵ : ۸۱۳۸/۴ : PIRTA۳۴

رده بندی دیویی : ۵۱۲ : ۸۵۲/۱

شماره کتابشناسی ملی : ۴۲۸۲۱۱۴



تهران: خیابان انقلاب-چهارراه ابوریحان-شماره ۸، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۰۰۴۳-۶۶۴۰۰۰۷۹-نمابر: ۶۶۴۰۰۰۷۹

www.molapub.com • molapub@yahoo.com • Instagram: molapub

نمایش در دوره قاجار

دکتر یعقوب آژند، استاد دانشگاه تهران

چاپ اول : ۱۳۹۵ = ۱۴۳۸ • ۷۲۰ نسخه • ۲۵۹/۱
۹۵

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۳۹-۰۴۸-۵ SBN: 978-600-339-048-5

خوشنویسی و طرح جلد: استاد حمید عجمی

حروف نگاری: دریچه کتاب • صفحه آرایی: فاطمه خوش زحمت • لیتوگرافی و چاپ: ایران مصور • صحافی: نوری

کلیه حقوق مربوط به این اثر محفوظ و متعلق به انتشارات مولی است



مشارکت مولی
۷۵۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

پیش از هر چیز	سیزده
بخش اول: تعزیه	۱
درآمد	۳
فصل اول: نشانه‌های نخست	۶
فصل دوم: سیر تکوینی تعزیه در دوره قاجار	۱۵
۱- دوره فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ هـ)	۱۵
۲- دوره محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ هـ)	۲۸
۳- دوره ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ هـ)	۳۹
۴- دوره مظفرالدین‌شاه و مشروطه (۱۳۴۲-۱۳۱۳ هـ)	۶۷
فصل سوم: صحنه نمایش تعزیه: تکیه	۷۴
۱- نمونه‌های نخستین	۷۴
۲- تکیه دولت	۷۷
۳- آرایش تکیه	۸۳
۴- تعداد تکیه	۸۵
فصل چهارم: بازیگران (تعزیه‌گردان و شبیه‌خوانان)	۸۷
۱- تعزیه‌گردان	۸۷
۲- شبیه‌خوانان	۹۲
۳- تعزیه‌خوانان بر روی صحنه	۹۶

۱۰۸	۴- جامه و وسایل تعزیه خوان‌ها.....
۱۰۵	۵- تعزیه خوان‌های دوره قاجار.....
۱۰۹	فصل پنجم: متون تعزیه.....
۱۰۹	۱- کلیات.....
۱۱۱	۲- تعزیه به لحاظ موضوع.....
۱۱۱	الف- پیش واقعه.....
۱۱۲	ب- واقعه.....
۱۱۴	ج- گوشه.....
۱۱۹	۳- تعزیه به لحاظ ساختار.....
۱۱۹	الف- زیاده.....
۱۲۲	ب- بدتر.....
۱۲۳	ج- موسیقی.....
۱۲۷	فصل ششم: تعزیه و زنان.....
۱۲۷	۱- تعزیه برای زنان.....
۱۲۹	۲- تعزیه‌های زنانه.....
۱۳۳	فصل هفتم: تعزیه در بوته نقد.....
۱۳۳	۱- از دیدگاه علما.....
۱۳۵	۲- از دیدگاه منوالفکران.....
۱۳۹	۳- از دیدگاه حکومتمیان.....
۱۴۲	تعزیه دوره قاجار در یک نگاه.....
۱۴۸	پیوستها.....
۱۴۸	۱- نسخه مجالس تعزیه.....
۱۵۹	۲- تعزیه حر.....
۱۹۰	منابع.....
۱۹۵	بخش دوم: نمایش سنتی.....

درآمد	۱۹۷
فصل اول: دلقک‌بازی	۲۰۰
۱- تعاریف	۲۰۰
۲- پیشینه	۲۰۱
فصل دوم: تقلید	۲۲۰
۱- تعاریف	۲۲۰
۲- پیشینه	۲۲۲
۳- ریگران و گروه‌های بازیگری	۲۳۴
۴- نمایش‌های تقلید	۲۴۵
۵- نمایش‌های تقلید	۲۶۰
۶- تقلیدهای زنان	۲۶۷
فصل سوم: سیاه‌بازی (است‌حسی، روح‌حسی)	۲۷۶
۱- تعاریف	۲۷۶
۲- نمایش سیاه‌بازی	۲۸۰
۳- بازیگران	۲۸۲
۴- موسیقی	۲۸۳
۵- زبان	۲۸۴
۶- ویژگی نمایش‌های سیاه‌بازی	۲۸۵
۷- مبانی و شکردهای نمایش سیاه‌بازی	۲۸۶
۸- بازیگران نقش سیاه	۲۸۷
فصل چهارم: نمایش عروسکی	۲۸۸
۱- تعاریف	۲۸۸
۲- خیمه‌شب‌بازی در دوره قاجار	۲۸۹
۳- ویژگیهای نمایش عروسکی	۲۹۲
۴- مضامین و موضوعات نمایش‌های عروسکی	۲۹۴
فصل پنجم: نقالی	۳۰۱

۳۰۱	۱- کلیات.....
۳۰۵	۲- نقالی در دربار قاجار.....
۳۰۷	۳- نقالی در جامعه دوره قاجار.....
۳۱۹	فصل ششم: پرده‌داری یا شمایل گردانی.....
۳۲۸	فصل هفتم: معرکه‌گیری.....
۳۲۸	۱- تعاریف.....
۳۲۹	۲- دوره قاجار.....
۳۳۵	۱- انواع معرکه‌گیری.....
۳۴۲	فصل هشت: حمایت آیینی.....
۳۴۲	۱- میرزا یی (کسبه بر نشین).....
۳۴۹	۲- عمرکش.....
۳۵۱	۳- مؤخره.....
۳۵۳	نمایش سنتی دوره قاجار در یک نگاه.....
۳۶۴	پیوستها.....
۳۶۴	۱- خیمه شب‌بازی.....
۳۸۹	۲- پهلوان کچل.....
۴۰۷	منابع.....
۴۱۵	بخش سوم: تئاتر.....
۴۱۷	درآمد.....
۴۲۰	فصل اول: پایه‌های نخستین (از آغاز تا سال ۱۳۲۴ هـ).....
۴۲۰	۱- طلیمه دیدار.....
۴۳۰	۲- طلیمه نوشتار.....
۴۴۵	۳- طلیمه اجرا.....
۴۵۲	فصل دوم: مبانی شکل‌گیری تئاتر دوره قاجار (۱۳۲۴ تا ۱۳۴۲ هـ).....
۴۵۲	۱- عوامل تأثیرگذار.....

۴۵۶	۲- اپرا و کمدی موزیکال
۴۶۸	۳- ترجمه و برگردان‌های فارسی
۴۷۶	۴- نقد تئاتر
۴۸۳	۵- تئاتر و نظارت دولت
۴۸۹	فصل سوم: گروه‌های نمایشی
۴۸۹	۱- تهران
۴۹۴	۲- تبریز
۴۹۷	۳- رشت
۵۰۲	۴- اصفهان
۵۰۴	۵- مشهد
۵۰۵	۶- همدان
۵۰۶	۷- کرمانشاه
۵۰۸	۸- شهرهای دیگر
۵۱۰	فصل چهارم: نمایشنامه‌نویسی: ۴-۱
۵۱۰	۱- درآمد
۵۱۱	۲- نمایشنامه‌های سیاسی اجتماعی و اخلاقی
۵۲۰	۳- نمایشنامه‌های تاریخی
۵۲۵	۴- نمایشنامه‌های منظوم
۵۳۰	فصل پنجم: طلیمه تئاتر مدرن
۵۳۰	۱- درآمد
۵۳۳	۲- اپرا و اپرت‌نویسی
۵۳۵	۳- مجمع ایران جوان
۵۳۹	۴- جمفرخان از فرنگ آمده
۵۴۳	۵- پریچهر و پریزاد
۵۴۶	عجیجک علیشاه
۵۵۰	فصل ششم: چهره‌های تئاتر دوره قاجار

۵۵۰	۱- میرزا آقا تبریزی.....
۵۵۳	۲- مرتضی قلی خان فکری (مؤید الممالک).....
۵۵۴	۳- احمد محمودی (کمال الوزاره).....
۵۵۷	۴- میرزا علیخان (ظهیرالدوله).....
۵۵۷	۵- سید عبدالرحیم خلخالی.....
۵۵۸	۶- ابوالحسن فروغی.....
۵۶۰	۷- رزارضاخان نائینی (قاضی نور).....
۵۶۵	۸- افراسیاب آزاد.....
۵۶۶	۹- ذبیح بهرانی.....
۵۶۹	۱۰- حسن بدم (نوروز).....
۵۷۱	۱۱- رضا کمان شهراد.....
۵۷۳	۱۲- یقیکیان.....
۵۷۵	تئاتر دوره قاجار در یک نگاه.....
۵۸۲	پیوستها.....
۵۸۲	۱- جعفر خان از فرنگ آمده.....
۶۰۹	۲- جیحک علیشاه.....
۶۲۲	منابع.....
۶۲۹	نمایه ها.....
۶۴۹	نمایه اشخاص.....
۶۷۷	نمایه اماکن.....
۶۸۲	نمایه اصطلاحات.....
۷۰۴	نمایه کتب، نشریات، نمایشنامه ها.....

پیش از هر چیز

دوره قاجار ایران از تعارضها و تناقضها و نا روشنیها و آشفتگیهای زندگی به سوی نظم جدید و بد معنی است. جامعه ایران در این دوره در تقابل سنت و تجدد میافتد و آینده پند زندگی و مناسبات آنرا، بتدریج، تغییر می دهد. دراز دستی و فزونخواهی سستبان درباری را روشن گریها و روشن نگریهای شماری از مردان دانش و مذهب و قلم در هم می پیچد و مفهومی نو در جامعه پدید می آورد که بویژه پس از انقلاب مشروطیت و طرح و ترتیب خود را متحقق می سازد. جریانهای جدید فکری که از سیاست، تجارت و تعلیم و تربیت مایه می گیرد به توسعه و پیشرفت و بالندگی نهادهای این حکومت کمک می کند. تحولات به کندی صورت می گیرد ولی جای خود را در بین گروههای مردم باز می کند. مردم به مقوله آزادی به عنوان یکی از راههای اصلاح می آورند و در این آزادی مقوله ای به نام قانون مضمحل است. عناصر مختلف اجتماع مذهبی و سیاسی، هریک از دیدگاه ویژه خود، آزادی و قانون را تفسیر می کنند. و این تفاسیر در روزگار مشروطه چهره های شفاف پیدا می کنند.

الگوهای تغییر در دوره قاجار پیچیده و بغرنج است، اما نخستین محرکه را باید در تماس با تمدن جدید اروپا در زمینه های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری جستجو کرد. نظم جدید در برابر نظم کهن دوره قاجار که

ریشه در سده‌های پیشین دارد، بتدریج سر بر می‌کشد و در زمینه‌های گوناگون، گرایش‌های متفاوت از درون آن سر بر می‌آورد. زندگی روزمره مردم، خانه‌ها و وسایل نقلیه و فنون مربوط به روشنایی، خوراک و پوشاک و غیره بتدریج دگرگون می‌شود. در زندگی روزمره مردم اندک اندک کنشی واقع‌بینانه چهره می‌بندد و سلاقی سنتی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از مقولاتی که در این ابدات زندگی و بسط و توسعه روحیه جمعی مردم نقش دارد، مقوله نمایش سنتی که در دوره قاجار به سه طریق امکان ظهور می‌یابد: تعزیه، نمایش‌های سنتی و تئاتر.

از اینرو ساختار صورتبندی کتاب حاضر از سه بخش عمده تعزیه، نمایش سنتی و تئاتر تشکیل می‌شود. در یک کلام توان گفت دوره قاجار در نمایش تعزیه پایه‌ای بلند دارد. در این دوره، تعزیه شکل نهایی نمایشی پیدا می‌کند و مقامات حکومتی و بویژه شاه و رجال پیرامون او، با حمایت از آن، در یکدستی و بالندگی آن می‌کوشند. تعزیه به نوعی ویژه می‌یابد و طبیعی است که در این رونق و اعتبار، جهت‌های گوناگون را تجربه و ترکیباتی تازه پیدا می‌کند. در این بخش بازسازی و بازنمایی دگرپرسی تعزیه از مزاداری صرف به شکل نمایشی آن صورت می‌گیرد که از لابلای منابع اصلی بازمانده از این دوره پژوهیده می‌شود.

اصطلاح نمایش قطع نظر از وسعت معنایی آن و در میانس، تئاتر (نمایش مدرن)، نمایش‌های سنتی را نیز در بر دارد و از اینرو از برای اینجا سلبه «نمایش» برای نمایش‌های سنتی بکار رفت. بنظر می‌رسد نمایش‌هایی از نوع تقلید که از آغاز دوره قاجار رواج می‌یابد، شکل دگرگون شده اعمال و رفتار دلچکان ادوار پیشین بود و یا بهر حال از درون آن سر بر کشید. از اینرو نخستین مبحث این بخش به دلچک‌بازی اختصاص یافت و سپس مباحثی چون تقلید و سیاه‌بازی (تخته حوضی، روحوضی)، نمایش‌های عروسکی، نمایش‌های روایی

نقالی و شمایل گردانی) و نمایش‌های شادی‌آور و نمایش‌های آیینی مطرح گردید. در این بخش بازگویی مایه‌های طبیعی این نوع نمایش‌ها و بازنمایی دگرگونی و دگرسانی آنها بویژه از دوره مشروطه به بعد مطمح نظر بود.

مبحث تئاتر که بخش سوم کتاب را در بر می‌گیرد خود عالمی دیگر است که یکسر در اختیار تحصیل‌کردگان بود و تأثیر و تغییری دیگر در پی داشت و در واقع نتیجه تلاش منورالفکرانی بود که در این عصر برای پیشرفت جامعه می‌کوشیدند. از اینرو تئاتر محل اجتماع شمار زیادی از تحصیل‌کردگان می‌شود که نتایج آن زودتر از هر چیز در حرمت از چهره نمایش و نمایشگران در بین گروه‌های مردم و مقبولیت بازیگران در جامعه است. تئاتر با جهت‌گیری بای اساساً اجتماعی و اصلاحی خود، اصحاب ذوق و هنر را به خود جذب می‌کند و بر حسب ازوم و ملزومات زمانه وسیله‌ای برای پیشبرد دستاوردهای گوناگون دوره مشروطه می‌شود. بخش سوم روایت شکل‌گیری، بالندگی تئاتر از جوانب مختلف اجتماعی، بازیگری، نمایشنامه‌نویسی و غیره است. طوری‌که از سال ۱۳۰۰ شمسی به بعد تئاتر مظاهر توسعه و تربیت جامعه می‌شود و گروه‌های گوناگون اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

نمایش دوره قاجار مستلزم شناخت سوابق اجتماعی و نظری آن در ادوار پیشین است. در هر جاکه لازم آمد، بویژه درباره تئاتر و بعضی از نمایش‌های سنتی، سوابق آنها نیز به ایجاز فحص شد تا مقصد تئاتر روشن شده باشد. دامنه منابع درباره نمایش دوره قاجار، در هر سه زمینه، وسیع و متنوع است. شاید در میان ممتازترین آنها که معطوف به جزئیات درحوائی است، گزارش‌ها و سفرنامه‌های فرنگیان باشد که مایه‌های فراوانی از مفاهیم و داده‌های نمایشی این دوره را در بردارند. این نوع آثار برای بازسازی حال و هوای نمایشی در ادوار مختلف دوره قاجار کارساز است چون روی سخن آنها بیشتر با عامه مردم و جریان تعزیه در لابلای لایه‌های گوناگون اجتماعی است.

شماری از خاطرات رجال دوره قاجار دریاب بعضی از مراحل شکل‌گیری، اجرا و تکوین نمایش‌ها نکاتی ارزنده دارند و نکته‌های مبهم آنرا روشن می‌کنند. تلاش نگارنده بر این معطوف بود که بیشتر از منابع اصلی این دوره بهره بگیرد و نکات ناروشن را در لابلای آنها بجوید؛ گرچه بعضی از تتبعات جدید هم داده‌ها و اطلاعات ارجمند در این باب دارند و در کمال خوبی تنظیم و تدوین شده‌اند از این زمره است «نمایش در ایران» بهرام بیضایی که با همه ایجاز و سلیقه، هنوز دربردارنده نکات تازه و مفاهیم پر معنی است و با پژوهش عنایت‌آلود، درباره تعزیه که تصویری درست و مجموعه‌ای پر بار از دانسته‌ها و دستگاه‌های تعزیه در دوره قاجار ارائه می‌دهد و نیز پژوهش جمشید ملک‌پور درباره تئاتر این دوره که در مجموع ستودنی است.

شاید مهمترین هنر این کتاب بهره‌یابی از منابع مختلف اصلی و فرعی و مستندسازی نکات و اطلاعات، برگرفته از منابع باشد. در شیوه ارجاعی مستندسازی در متن بکار رفته به نام نویسنده، سال انتشار، جلد و صفحه. در آخر هر بخش هم مشخصات کامل منابع یا شده در مستندات، ثبت گردید. این کتاب در حقیقت پی‌آیند و دنباله چاپ «دوره صفوی است که ده سال پیش به مناسبت همایش بین‌المللی مکتب ادبیات در ظهور آمد و مورد اقبال خوانندگان و ارباب اندیشه و دانش و هنر قرار گرفت و جایزی را نیز نصیب خود کرد. کتاب حاضر هم کار مایه‌ای است که از بطن همایش بین‌المللی فرهنگ و هنر دوره قاجار برآمده و نتیجه تشویق‌های دوستان از زبان پی‌گیری تتبع در موقع و موضع نمایش و تئاتر در ایران است. در اینجا سپاس خود را از دوستان دانشگاهی ام که بی‌شائبه، مشوق من بوده‌اند ابراز می‌دارم. بحث و فحص دریاب نمایش ایران به سبب دراز دامنی آن، گامی بس دراز می‌طلبد و گام من در اینجا بس کوتاه بود، ولی در این گام کوتاه هم تلاش کردم تا از نارواگویی‌ها و کم‌دقتی‌ها دوری کنم و از دیدگاه چند و چونی و عقلانی و خالی

از غرض‌های شخصی، آگاهی‌های بسنده و یکدست، در خور نمایش این دوره، فراهم آورم؛ و داوری نهایی را به اهل نقد و نظر واگذارم. گفتمنی است که در خاتمه هر بخش، دو نمونه از برای مستندسازی متن پژوهش انتخاب و به گونه پیوست ضمیمه شده است. در بخش تئاتر، این دو نمونه - دست کم در فن و مفاهیم نمایشی - زبان حال دوره قاجار است. نمایشنامه حسن مقدم بیش از آغازین و انجامین مدرنیسم است که در پس تاریخ قاجار موج می‌زند. نمایشنامه ذبیح بهروز جدی‌ترین بیان قواعد و غرایز استبداد سنتی قاجاریه است که در قالب طنز نمایان می‌شود. در مسامات هر دو نمایشنامه شکفتگی روح تازه حس می‌شود که طلوع تئاتر مدرن ایران را نوید می‌دهد. در پیشبرد کارها مراد، چند یاریام دادند. از دخترم پوپک که حروف‌نگاری و تصویرآرایی اولیه کتاب را بر سر داده داشت، تشکر می‌کنم. از آقای کاظم شهبازی که منابعی را در اختیارم قرار دادند، امتنان دارم. بویژه از دوست دیرینه‌ام مهندس حسین مفید، مدیر انتشارات مهری، که سخت‌پایی و شادابی آنچه درخور بود در نشر این کتاب کوشیدند، ممنونم. این دستمایه را که پاره‌ای از کارنامه سالها تحقیق و تدریس من در قلمرو ادبیات نمایشی و دامن‌تانی ایران است به اهل نمایش و تئاتر و بویژه دانشجویان این حوزه تقدیم می‌کنم.

مهر آوند

بهارستان ۱۳۹۴

مهران